

İRƏVAN QUBERNİYASININ YARADILMASI

t.ü.f.d., dos. Z.C. Əmrahov

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

Sosial elmlər kafedrası

ziyad.amrahov@sport.edu.az

Nəşr tarixi

Qəbul edilib: 1 aprel 2021

Dərc olunub: 22 iyun 2021

© 2021 ADBTİA Bütün hüquqlar qorunur

Annotasiya: Məqalədə 1849-cu ildən 1917-ci ilə kimi çar Rusiyasının tərkibində quberniya inzibati vahidi olan, Qərbi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən İrəvan quberniyasının tarixi araşdırılır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, İrəvan quberniyasının yerləşdiyi ərazilər tarixi Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsi olub, çar Rusiyası Azərbaycanın şimal torpaqlarını işğal edib ərazisinə qatdıqdan sonra keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində 1849-cu il iyunun 9-da İrəvan quberniyasını yaradıb. Şimali Azərbaycanda başlayan Rusiya işğalı təkcə Azərbaycanın inzibati-ərazi quruluşunu dəyişdirməmişdi, eyni zamanda bölgənin etnik mənzərəsi də dəyişdirilmişdi. 1828-ci ildən başlayaraq ermənilərin bölgəyə kütləvi köçürülmələri nəticəsində Azərbaycan türklərinin say üstünlüyü tədricən gəlmələrin xeyrinə zorla dəyişdirilmiş, 1918-ci ildə isə Qərbi Azərbaycan ərazilərində Ermənistan adlı dövlət yaradılmışdı. Bütün bunlar haqqında məqalədə çar Rusiyası dövrünün zəngin mənbələri üzrə araşdırılaraq tarixi həqiqətlər üzə çıxarılır.

Açar sözlər: *İrəvan, quberniya, çar Rusiyası, köçürülmə, Azərbaycan, Naxçıvan, tarix.*

İrəvan quberniyasının yerləşdiyi coğrafi ərazi. İrəvan quberniyasının yerləşdiyi ərazi relyef baxımından Kiçik Qafqazın cənub hissəsinə və Ağrı dağına doğru şimaldan cənuba bir sıra yaylalara və yüksək düzənliklərə bölünürdü. Ən yüksək ərazilər vilayətin şimalında yerləşirdi. Qərbdən Qars vilayəti, cənubdan Türkiyənin Asiya hissəsi olan Ərzurum vilayəti ilə əhatə olunmuşdu. İrəvan quberniyasının ümumi ərazisinin 3,6% -i 1 - 2 min fut

(0.3048 m.) yüksəklikdə, 16,3% -i 2 - 4 min fut yüksəklikdə, 29,8 % -i 4 - 6 min fut yüksəklikdə, 38.8% - 6 ilə 8 min fut yüksəklikdə, 9.3% -i 8 ilə 10 min fut arasında və 2.2% -i dəniz səviyyəsindən 10 min futdan yuxarıda yerləşirdi. İrəvan quberniyasının ən ucqar şimal hissəsi onu Tiflis quberniyasından ayıran Bezobdal silsiləsi ilə cənubdakı Alagöz və Pəmbək dağları arasında yerləşən Gümrü (Aleksandropol) yaylası ilə əhatə olunmuşdu. Bezobdal və Pambak dağları arasındakı yaylının şərq hissəsi, Xram çayının sağ qolunu təşkil edən Borçalı çayının yuxarı axını ilə qərb sərhədləri yuyulurdu. Araz çayına doğru uzanan və İrəvan quberniyasının Yelizavetpol quberniyası ilə sərhədini Zəngəzur silsiləsi təşkil edirdi [21, III].

Arxeoloji və yazılı qaynaqların araşdırılması göstərir ki, İrəvan quberniyasının əraziləri tarixi Azərbaycan torpaqları olub. Bunu e.ə. V-II minilliklərə aid Soyuqbulaq və Qarakilsə qayaüstü təsvirləri ilə Qobustan və Altaydakı qayaüstü təsvirlər arasındakı oxşarlıq, Nüvədi-Qarqadaşı yazıları ilə Orxon-Yenisey kitabələrinin dil və əlifba eyniliyi açıq şəkildə göstərir [6, 9; 5, 22-23].

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, III-VII əsrlərdə Qərbi Azərbaycan Sasani imperiyasının tərkibinə qatılır, VII əsrdən (661-ci il) isə mənbələrdə Qərbi Azərbaycanın mərkəzi olan İrəvan şəhərinin adı çəkilir [14, 1-54]. (Digər bir məlumata görə, İrəvan adı e. ə. VIII əsrdə çəkilməmişdir) [2, 335-336].

Məlumdur ki, VII əsrin ortalarından başlayan ərəb işğalları Atlantik okeanından Hindistanadək geniş bir ərazidə yaşayan müxtəlif xalqların həyatında köklü dəyişikliklər törətdi. Qısa bir müddət ərzində Sasani imperiyası kimi qüdrətli bir dövlətə son qoymuş ərəblər vaxtilə bu imperiyanın tərkibində olmuş ölkələri, o cümlədən Azərbaycanı da işğal edib, geniş ərazili yeni imperiyanın, Ərəb xilafətinin

tərkibinə qatdılar.

Ərəb xilafətindən sonra Qərbi Asiyada yaranan ən geniş ərazili dövlət birləşməsi olan Səlcuq imperiyasının meydana çıxma, çiçəklənmə və nəhayət, parçalanma dövrləri Yaxın və Orta Şərqi bir çox ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın tarixi taleyində mühüm yer tutur. Azərbaycanın bəhs edilən dövrünə aid yazılmış əsərlərdə deyildiyi kimi, artıq XI yüzilliyin ilk rübündə oğuz dəstələri Cənubi Qafqaz ərazisində göründülər. 1018-1021-ci illərdə Araz çayını adlayan oğuzlar, cənub istiqamətindən Arran torpaqlarına soxularaq, Naxçıvan, sonra isə Dəbil şəhərinə yetişdilər [1, c. 2, 350]. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında isə bu yerlər “Oğuz eli” adlandırılır [7, 172].

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan əraziləri Monqol imperiyasının tərkibinə qatıldı [9, 111]. Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti (1410-1468) yarandıqdan sonra, 1411-ci ildə Qərbi Azərbaycanı da torpaqları sırasına daxil etdi. Məhz Qaraqoyunluların dövründə İrəvan şəhəri mühüm inzibati mərkəzə çevrildi [3].

İrəvan bölgəsində Səfəvilər dövründə Çuxursəd (İrəvan) bəylərbəyliyi yaradıldı. Çuxursəd bəylərbəyliyi mərkəzi şəhərindən bəhs edən bir sıra rusdilli qaynaqlar İrəvan şəhərini “Rəvan” [27, 54; 4, 34-36] deyə yad edir.

Azərbaycan Səfəvilər imperiyası dağıdıqdan və Nadir şah Əfşarın qısamüddətli hakimiyyətindən sonra Çuxursəd bəylərbəyliyi ərazisində İrəvan və Naxçıvan xanlıqları meydana gəldi. İrəvan xanlığının yerləşdiyi coğrafi sərhədləri haqqında rusdilli müəlliflər içərisində N.F. Dubrovinin məlumatları nisbətən dəqiq və inandırıcıdır. İrəvan xanlığının sərhədlərini təsvir edən N.F. Dubrovin yazır ki, şimaldan Pəmbək, Şəmşəddil, Qazax sultanlıqları və Gəncə xanlığı, şərqdən Qarabağ və Naxçıvan xanlıqları, cənub və qərbdən isə İran və Osmanlı əraziləri ilə həmsərhəd idi [13, 327]. Rus ordusunun polkovniki S.D. Burnaşevin 1793-cü ildə Kurskda nəşr olunmuş “İranda (Persiyada) Azərbaycan vilayətlərinin təsviri və onların siyasi vəziyyəti” adlı əsərində doğru olaraq Azərbaycan xanlıqlarının siyasi-coğrafi sərhədlərinin fasiləsiz müharibələr nəticəsində daim dəyişdiyi qeyd olursa da, müəllif İrəvan xanlığının qonşu dövlətlərlə

sərhədlərini təsvir edərkən yalnız olaraq xanlığın yalnız Arazın sol sahilində yerləşdiyini, şimal və şimal-şərqdən Gürcüstanla, qərbdən Türkiyə ilə həmsərhəd olduğunu göstərir [10, 17].

Şimali Azərbaycan çar Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra Rusiyanın maliyyə naziri qraf. Y.F. Kankrinin Qafqaza göndərdiyi məmurlar tərəfindən tərtib olunmuş 4 (dörd) cildə ibarət olan “Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı əyalətlərinin statistika, etnoqrafiya, topoqrafiya və maliyyə baxımından təsviri” adlı XIX əsrə aid mənbənin məlumatlarından aydın olur ki, İrəvan xanlığı 61°-64° şərq uzunluq dairəsi və 41°-39° şimal en dairəsi arasında məhsuldar Ağrı vadisini öz hüdudlarına almaqla şimaldan Şorəyə, Pəmbək, Şəmşəddil, Qazax sultanlıqları, şimal-şərqdən Gəncə, şərqdən Qarabağ və Naxçıvan xanlıqları, cənubdan Xoy xanlığı, Maku xanlığı və Bəyazid paşalığı, qərbdən Kağızman və Qars paşalıqları ilə həmsərhəd idi. İrəvan xanlığının ərazisi ümumilikdə 11.000 kv. verstə bərabər idi [18, h. 4, 253].

Beləliklə, məlumatlar göstərir ki, Qərbi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən İrəvan quberniyasının əraziləri tarixi Azərbaycan torpaqları idi, XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda Rusiya işğalları başlayana kimi bölgənin coğrafi mövqeyi, inzibati-ərazi strukturu ciddi dəyişikliklər olmamışdı.

Məlumdur ki, həm birinci, həm ikinci Rusiya-Qacarlar arasında müharibələrinin gedişi və nəticəsində Azərbaycanın şimal xanlıqları, o cümlədən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının əraziləri çar Rusiyası tərəfindən işğal olundu. Azərbaycanın şimal ərazilərində xanlıq idarəetmə sistemi ləğv olundu, əvvəlki inzibati-ərazi bölgüləri ciddi dəyişikliyə məruz qaldı. İnzibati-ərazi bölgüsü baxımından dəyişikliyə uğrayan bölgələrdən biri də İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisi idi.

Əvvəlcə, 1828-ci il martın 21-də İranla müharibənin başa çatması və Rusiya ilə İran arasında sülh bağlanması haqqında manifest verildi. I Pyotrun zamanından Azərbaycan torpaqlarının işğalı üçün onun etnik mənsubiyətinin ciddi-cəhdlə dəyişdirilməsi burada təsbit edildi. Yeni işğal olunmuş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının torpaqları “qədim ermənista-

nın bir hissəsi” elan edildi. Elə həmin gün İrəvan və Naxçıvan xanlıqları əsasında “erməni vilayəti”nin yaradılması barədə fərman verildi [22, 272-273]. Beləliklə, verilmiş çar fərmanı bölgənin başı üzərini almış gələcək təlatümlərdən xəbər verirdi. Təhlükə təkcə bölgənin əvvəlki coğrafi mənzərəsini deyil, həm də etnik mənzərəsinin süni şəkildə dəyişdirilməsi, bölgəyə qeyri-millətlərin, ermənilərin köçürülməsi ilə yadda qalırdı.

Bölgənin coğrafi vəziyyəti, sərhədləri ilə bağlı Rusiya işğalından sonra işıq üzü görmüş əsərlər də zəngin məlumatlar verir. Belə əsərlərdən biri 1853-cü ildə Sankt-Peterburqda çap edilmiş “Rusiya imperiyasının hərbi-statistik icmalı”nın “İrəvan quberniyası” adlı 16-cı cildin 6-cı hissəsidir [12, c. 16]. Əsərdən məlum olur ki, İrəvan quberniyası $38^{\circ} 54'$ ilə $41^{\circ} 13'$ şimal enliyi, $60^{\circ} 75'$ ilə $64^{\circ} 30'$ şərq uzunluğunda yerləşirdi. Quberniyanın şimal qurtaracağı İrinqaç silsiləsi ilə Tiflisdən Aleksandropol yoluna, şərqdən isə Araz çayı vasitəsilə İranla həmsərhəd idi. Qərbdən isə Zaqoran çayının mənbəyi olan Türkiyə ilə sərhədlənirdi. İrəvan quberniyasının əsas hissəsi İran və Türkiyə sərhədi boyunca uzanırdı [12, c. 16, 2].

İrəvan quberniyası Kutais, Tiflis, Şamaxı quberniyaları, İranın Qaradağ, Mərənd, Maku xanlıqları, Türkiyənin Bəyazid, Qars, Axalsix paşalıqları ilə sərhəd idi. Quberniyanın şimal-qərb qurtaracağı Axalsix paşalığı və Kutaisi quberniyasına kimi uzanırdı [12, c. 16, 4].

Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi inzibati-ərazi islahatlarının İrəvan bölgəsinə təsiri. Çar Rusiyası Şimali Azərbaycan xanlıqlarını işğal etdikdən sonra müqavimət göstərən xanlıqları 1806-cı ildən etibarən əyalət və dairələrə çevirdi. Əvvəlcə 6 əyalət, Bakı (1808), Quba (1810), Şəki (1819), Şirvan (1820), Qarabağ (1822) və Talış (1826), 2 dairə, Yelizavetpol (1804) və Car-Balakən və 2 distansiya, Qazax (1812) və Şəmşəddil (1812) təşkil olundu [17, h. 2, 319; 18, h. 4, 5-6]. 1827-ci ilin oktyabrında işğal edilən, 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi ilə Rusiyanın tərkibinə qatılan İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının əraziləri də əyalətlərə çevrilərək 1828-ci il martın 21-də yaradılmış “erməni vilayəti”nin tərkibinə qatıldı [18, h. 4, 253]. Əyalət və dairələrə çevrilmiş keçmiş

xanlıqların əraziləri əvvəlcə (hərbi idarə) komendant idarəçiliyinə tabe edildi. Şimali Azərbaycan əraziləri “Zaqafqaziya müsəlman əyalətləri” hərbi dairəsinin rəisi tərəfindən idarə olunurdu. Rəisin iqamətgahı Qarabağda, Şuşa şəhərində yerləşirdi. 1840-cı ildə isə komendant idarə üsulu ləğv edilərək quberniyalar və mahallar əvəzinə qəzalar yaradıldı.

Bununla bağlı olaraq 1840-cı ildə qanun verildi. 1840-cı il 10 aprel tarixli “Zaqafqaziya diyarının idarəsi üçün təsisatlar” qanununa görə Şimali Azərbaycan ərazilərinin bölgüsü aşağıdakı kimi dəyişdirildi: Qarabağ əyaləti Şuşa qəzasına, Şəki əyaləti Nuxa qəzasına, Şirvan əyaləti Şamaxı qəzasına, Talış əyaləti Lənkəran qəzasına, Bakı əyaləti Bakı qəzasına çevrilməklə mərkəzi Şamaxı şəhəri olan Kaspi vilayətinə daxil edildi [23, h. 2, c. 15, 51-69].

“Zaqafqaziya diyarının idarəsi üçün təsisatlar” adlı sənəd 5 layihədən ibarət idi:

- 1) Zaqafqaziya diyarının idarəsi üçün təsisatlar;
- 2) bütün idarənin ştatları;
- 3) Tiflisdə şəhər ictimai idarəsi haqqında Əsasnamə;
- 4) Zemstvo mükəlləfiyyətləri komitələri haqqında Əsasnamə;
- 5) Qafqazda xidmət edən məmurların üstünlükləri haqqında Əsasnamə [23, h. 2, c. 15, 51-69].

Qanuna görə Dərbənd əyaləti Dərbənd qəzasına, Quba əyaləti Quba qəzasına çevrilərək mərkəzi Dərbənd şəhəri olmaqla Dağıstan hərbi dairəsinə tabe edildi. Yelizavetpol qəzası və Qazax distansiyası Yelizavetpol qəzasına, Şəmşəddil distansiyası, Car vilayəti, İlisu sultanlığı Balakən qəzasına, Naxçıvan əyaləti Naxçıvan qəzasına, İrəvan əyaləti İrəvan qəzasına çevrilməklə mərkəzi Tiflis şəhəri olan Gürcü-İmereti Quberniyasına tabe edildi [23, h. 2, c. 15, 58]. Qanunda verilmiş qeydə görə Duşet, Siqnax və Ordubad zaştat şəhərləri (qəzaya daxil olub, lakin qəza mərkəzi olmayan şəhər) kimi qalırdı. Zaqafqaziya diyarını təşkil edən quberniya və vilayətin bütün 18 qəzası 72 sahəyə bölünürdü [23, h. 2, c. 15, 58].

Təsisatların 7-ci paragrafından aydın olur ki, keçmiş İrəvan əyaləti mərkəzi İrəvan şəhəri olmaqla bütünlüklə İrəvan qəzasına da-

xil edilirdi. Naxçıvan və Ordubad əyalətləri isə mərkəzi Naxçıvan şəhəri olan Naxçıvan qəzasını təşkil edirdi. Naxçıvan qəzası 3 sahəyə - Naxçıvan, Ordubad və Dərələyəzə ayrılırdı [23, h. 2, c. 15, 58].

1840-cı il 10 aprel qanunu idarə sistemini də müəyyənləşdirdi. Yuxarı idarə hüququ Baş rəisə aid idi. Ondan sonra ikinci Tiflis hərbi qubernatoru hesab edilirdi. Baş rəisin sədrliyi ilə Baş İdarə Şurası (BİŞ) yaradılmışdı [23, h. 2, c. 15, 58].

Məlumatlardan göründüyü kimi 1840-cı il 10 aprel qanununa görə "erməni vilayəti" ləğv edildi, 1828-ci ildən onun tərkibinə daxil edilmiş İrəvan və Naxçıvan əyalətləri qəzalara çevrilərək Gürcü-İmereti quberniyasının tərkibinə qatıldı.

Lakin 1840-cı il 10 aprel qanunu ilə yaradılmış bu inzibati-ərazi vahidləri də sabit qalmadı. Cənubi Qafqazı yeni çıxışlar bürüdü. Çar I Nikolayın göstərişi ilə Qafqazda canişinlik yaradıldı. Qafqazda baş qaldırmış çıxışları sakitləşdirmək məqsədilə bəzi tədbirlər həyata keçirildi. 1846-cı il 14 dekabr çar fərmanı üzrə əvvəlki qəzalar yaradılmış yeni quberniyaların tərkibinə daxil edildi [24, h. 2, c. 21, 611]. Yeni fərmana görə Şuşa, Nuxa, Bakı, Şamaxı, Lənkəran qəzaları Şamaxı quberniyasına, Dərbənd, Quba qəzası Dərbənd quberniyasının tərkibinə keçdi. I Nikolayın təsdiq etdiyi Zaqafqaziya diyarının bölgüsü haqqında əsasnaməyə görə, Gürcü-İmeret quberniyası ləğv edilərək Tiflis quberniyası təşkil edildi. Yelizavetpol qəzası, Naxçıvan və İrəvan qəzaları mərkəzi Tiflis şəhəri olan Tiflis quberniyasına daxil edildi [24, h. 2, c. 21, 647-648]. Göründüyü kimi, İrəvan və Naxçıvan qəzaları 1846-cı il dekabrın 14-dən 9 iyun 1849-cu ilə kimi Tiflis quberniyasının tərkibində qaldı.

İrəvan quberniyası haqqında qərar

Çar I Nikolayın fərmanı ilə 1849-cu il iyunun 9-da İrəvan quberniyası yaradıldı [25, h. 1, c. 24, 311]. Bu fərmanla Cənubi Qafqazda 14 dekabr 1846-cı ildə yaradılmış dörd quberniyaya (Tiflis, Kutaisi, Şamaxı və Dərbənd) daha bir yeni quberniya əlavə olunurdu. Verilmiş çar fərmanına görə:

1) yeni quberniya aşağıdakı tərkibdə, Tiflis quberniyasının tərkibindən Axalkalaki istis-

na olmaqla aşağıdakı qəzalar, İrəvan, Naxçıvan və Aleksandropol, Şamaxı quberniyasından Miqrin (Mehri) hissəsi, Şuşa qəzasının Kapak kəndi ayrılaraq yaradılırdı;

2) Yeni quberniya İrəvan adlandırılmasına görə quberniya şəhərləri İrəvana tabe idi;

3) Quberniya 5 qəzaya bölünürdü;

a) Qoxça (Göycə - Z.Ə.) hissəsi istisna olmaqla İrəvan;

b) Göycə gölü boyunca uzanan kəndlər və Göycə hissəsini əhatə edən Novobayazid (Yeni-Bəyazid); c) Ordubad istisna olmaqla hazırki Naxçıvan hissəsini əhatə edən Naxçıvan;

ç) Ordubad, Naxçıvan qəzalarından, Şuşa qəzasının Kapak kəndi və Mehridən təşkil edilmiş Ordubad;

d) Əvvəlki qəza şəhəri olan Aleksandropol qəzasının Şorəyəl, Pəmbək hissələrindən təşkil olunmuş Aleksandropol.

4) İrəvan, Naxçıvan və Aleksandropol hazırki hissələrə bölgü üzrə qalır, Novobayazid və Ordubad isə hələlik hissələrə bölünmür;

5) İrəvan quberniyasının idarə edilməsi 14 dekabr 1846-cı il quberniyalar haqqında qərara uyğun olaraq Kutaisi quberniyası şəklində tənzimlənir;

6) Hazırda Aleksandropol qəzasının tərkibində olan Axalkələk və Axalsix hissələri Kutaisi quberniyasına verilir [25, h. 1, c. 24, 312]. Yeni quberniya 1850-ci il yanvarın 1-dən fəaliyyətə başladı [12, 4]. Beləliklə, I Nikolayın 9 iyun 1849-cu il tarixli fərmanı ilə Qərbi Azərbaycan torpaqlarında İrəvan quberniyası yaradıldı, İrəvan isə quberniya şəhəri elan edildi. Quberniya İrəvan, Novobayazid, Naxçıvan, Ordubad, Aleksandropol olmaqla beş qəzaya bölünürdü. Məlumatlar həm də onu göstərir ki, çar I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan quberniyasının əsasını təşkil edən qəzalardan biri də Aleksandropol idi. Bu ad Azərbaycan tarixi üçün yeni idi. Adın meydana çıxması isə I Nikolayın 1837-ci il 20 sentyabr-26 oktyabr Qafqaz səfəri zamanı oktyabrın 4-də Gümrüyə gəlişindən sonra gerçəkləşdirildi. Bu zaman Gümrüdə çar Müqəddəs Aleksandr adlı kilsənin bünövrəsini qoydu və şəhərin arvadı imperatriçə Aleksandra Fyodrovna-

nın şərəfinə Aleksandropol adlandırılması ilə bağlı qərar qəbul etdi [11, sayı 8, 377-398]. Göründüyü kimi, təkcə coğrafi bölgüdə deyil, həm də toponimlərə qarşı müstəmləkə və soyqırım siyasəti əməli şəkil aldı.

İrəvan quberniyasını təşkil edən qəzalar sahələrə bölünmüşdü. Naxçıvan qəzasında Naxçıvan və Dərələyəz sahələri var idi. Ordubad qəzasında sahələr yox idi [8, c. 2, 109].

İrəvan quberniyasına daxil olan qəzalar. İrəvan quberniyası əvvəlcə beş qəzaya bölünmüşdü. Bəzi qəzalar isə müəyyən sahələrə (hissələrə) ayrılırdı. İrəvan qəzası 4 hissədən ibarət idi: Zəngibasar, Sürməli, Şərur, Sərdar-Abad. Bölmələrin inzibati binaları – Zəngibasar Kəmərlisi, Sürməli Qazıqışlaq, Şərur Baş Noraşen, Sərdar-Abad inzibati binaları Zeyvədə yerləşirdi. Aleksandropol qəzası iki sahədən (hissədən) ibarət idi: Şurayəl və Pəmbək. Birinci inzibati bina Aleksandropol, ikinci bina isə Keşişkənddə yerləşirdi [12, 10]. Naxçıvan qəzası iki hissədən ibarət idi: Naxçıvan və Dərələyəz. Məntəqə inzibati rəhbərliyi Naxçıvan və Keşişkənddə yerləşirdi. Novo-Bayazid və Ordubad qəzaları hissələrə bölünməmişdi [12, 10]. İrəvan quberniyası hərbi qubernatora tabe idi. Hərbi qubernator quberniyalara başçılıq edirdi.

İrəvan hərbi qubernatoru mülki məsələləri idarə edən general-mayor İvan İvanoviç Nəzərov idi. Ona həçminin, böyük adyutant, kapitan Aleksandr Solomonoviç Şaqubatov tabe idi. Podporuçik Vladimir Andreyeviç Bux, Kəlbəli Xan Ehsan Xan oğlu xüsusi tapşırıqları yerinə yetirən məmur vəzifələrini tuturdu. Qubernatorun katibi vəzifəsini İvan Nikitiç Xanciyev daşıyırdı [15, b. 5, 635].

İrəvan quberniya idarəsinin tərkibi aşağıdakı kimi idi: Sədr, başçı, hərbi qubernator, vit-se-qubernator Nikifor Vasiliyeviç Blavatski, müşavirlər Vasili Osipoviç Prokopenko və İvan İsayeviç Mirakov, katiblər Viktor Mixayloviç Şərbak və Bronislav İvanoviç Vansovski, mühasib Maruk Andreyeviç Ter-Marukov, quberniya topoqrafı Anton Adamoviç Stoçki, quberniya arxitektoru Yakov Aleksandroviç Naumenko idi [15, b. 5, 635].

İrəvan quberniya məhkəməsinin tərkibi aşağıdakı kimi idi: sədr, Konstantin İvanoviç

Orlovski, məsləhətçilər İpatiy Makaroviç Olxovski və Semyon Makaroviç Sakvaralidzev, mülki qiymətləndirməçilər Arsen Sultan Keqamov və Ağamir Abdulla Naib Mirsadıx oğlu, katib və məsləhətçilər Martin Sergeyeviç Buniyatov və Xristofor Dmitriyeviç Stavrikov, quberniya prokuroru David Semyonoviç Qabayev, katib David Yeqoroviç Tazıyev [15, b. 5, 635].

İrəvan quberniyasının qəza idarələrinin tərkibi isə belə idi: qəza rəisi, Solomon Nikolayeviç Onikov, köməkçi Semyon İvanoviç Doroşenko, katib Dmitri Vasiliyeviç Baranovski, sahə rəisləri Zəngibasar üzrə Vladimir Filippoviç Vyazmençov, Sərdar-Abad üzrə Vaxtanq Mixayloviç Maçabelov, Şərur sahəsi üzrə Qriqori Matveyeviç Tarxanov, Sürməli sahəsi üzrə İvan Nikitiç Avnatamov [15, b. 5, 635].

Hər bir qəzada qəza rəisi, köməkçi və katib, iki katib köməkçisi və tərcüməçisi olan qəza rəhbərliyi yerləşirdi. Qəzaların xəzinədarlıq şöbələri İrəvan, Naxçıvan və Aleksandropolda yerləşirdi [15, b. 5, 635]. Quberniyada tibb hissəsi quberniya həkiminə tabe idi [15, b. 5, 635].

İrəvan quberniyası üzrə müsəlman ruhani şəriəti aşağıdakı kimi idi: Şəriətin sədri Şeyxülislam Əkbər Ağaxund Molla Mehdi Hacı Mustafa oğlu, üzvləri Axund Molla Sadiq Axund Molla Kərim Qazi oğlu, Hacı Molla Məmməd, Hacı Molla Zaman oğlu və Hacı Molla Nəsrulla oğlu Kazım Bəy oğlu [15, b. 5, 635].

İrəvan quberniyası təsis olunduqdan sonra şəhər polis idarəsi də yaradılmışdı. Şəhər polis idarələri aşağıdakı kimi təşkil olunmuşdu. Aleksandropol şəhərində (qəza idarəsi), qəza sədri Pyotr Zaxaroviç Lanko, köməkçi Pyotr Françoviç fon-Voyuçki, katib İlya Dljanski, sahə rəisləri, Şurayəl üzrə Pyotr Osipoviç Mədətov və Bəmbək sahəsi üzrə İvan Petroviç Protopov, şəhər üzrə kapitan Yefim Konstantinoviç Qreyf, katib Mixayil İvanoviç Mazurov [15, b. 5, 636].

Ordubad şəhərində (qəza idarəsi), qəza rəisi mayor Nikolay Aleksandroviç Engelqard, köməkçi və müşavir Nikolay Daniloviç Strelbiçki və Aleksandr Nikolayeviç Vodopyanov, katib İvan Yemelyanoviç Detkovski, polis ko-

missarı Nikolay Vasiliyeviç Dubrovski [15, b.5, 636].

Novo-Bayazid şəhərində (qəza idarəsi), qəza rəisi Stepan İvanoviç Çernyaxovski, onun köməkçisi və müşaviri Fedot Stepanoviç Zaykovski və Karaman İsakoviç Melik-Ağamalov, katib Nikolay Vasiliyeviç Qladirevski, polis komissarı Ösdor Ösdoroviç Ösdorov idi [15, b. 5, 636]. Məlumatlardan görüldüyü kimi, İrəvan quberniyasının başçısı hərbi qubernator idi, o, eyni zamanda mülki məsələləri də idarə edirdi. İrəvan quberniyasında, həmçinin, quberniya və qəza məhkəmələri, polis idarələri fəaliyyət göstərirdi.

Səfəvilər və xanlıqlar dövründə olduğu kimi qəzalarda mahal inzibati-ərazi bölgüsü var idi. İrəvan qəzası aşağıdakı mahallara bölünmüşdü:

- a) Zəngibasar, İrəvan şəhərinin aşağısı, Zəngi çayından Araz çayına qədər;
- b) Gərniçayın axarında yerləşən Gərnibasar (İ.İ.Şopen yazır ki, bu mahal iki hissəyə - Gərnibasar və Vedibasar mahallarına bölünmüşdü [27, 442-443]). Araz çayının çayının sol sahilində yerləşən Gərnibasar mahalı şimaldan Qırxbulaq, qərbdən Zəngibasar, cənubdan qismən Araz, şərqdən isə Göycə mahalını ondan ayıran yüksək dağlarla əhatə olunmuşdu. İ.İ.Şopen Gərnibasar mahalına məxsus 95 kəndin adını çəkir və bu kəndlərdən 43-nün artıq dağıldığını qeyd edir [27, 442].) Vedi çayının axınında yerləşən Vedibasar;
- c) Şərur mahalı – şimaldan Vedibasar, qərbdən Araz çayı və Baxçıvan vilayətinin sərhədlərinə qədər uzanırdı;
- d) Sürməli mahalı Araz çayının sağ sahilində yerləşirdi;
- e) Dərəkənd-Parçins mahalı Arazın sağ sahilini əhatə edirdi, cənubdan onu Ağrıdağ silsiləsi Bayazid paşalığından ayırırdı;
- ə) Səədli mahalı Arazın sol sahilini və Arpaçayın qərbinə əhatə edirdi. İ.İ.Şopenin 1829-1832-ci illərdə burada apardığı kameral təsvirlər zamanı Səədli mahalında 14 kənd qeyd alınmış, 5-i isə artıq dağıldığı göstərilmişdir [27, 444].;
- ı) Seyidli-Axsaxlı mahalı Arpaçayın qərb axarı boyunca yerləşirdi;

- 1) Talın mahalı cənub-qərbdən Alağöz, Aleksandropol qəzasının terrası ilə əhatə olunmuşdu;
- j) Abaran mahalı;
- k) Karpibasar (Körpübasar) mahalı;
- q) Sərdar-Abad mahalı [12, 12]. İ.İ.Şopen yazır ki, İrəvan xanı Hüseynəli xan Qacarın göstərişi ilə yaradılan bu mahalda onun göstərişi ilə 1810-cu ildə Sərdarabad qalası tikildi [27, 255].

İrəvan quberniyasına daxil olan Naxçıvan qəzası 6 mahala bölünmüşdü:

- a) İrəvan qəzasının Şərur mahalı ilə sərhəd olan Xok mahalı;
- b) Naxçıvançayın sahilində yerləşən Naxçıvan mahalı;
- c) Əlincəçayın axınında yerləşən Əlincə mahalı;
- ç) Yaycı mahalı;
- d) Dərələyəz mahalı;
- e) Mavaze-Xatun mahalı. Sonuncu üç mahal Dərələyəz hissəsinə daxil idi [12, 12].

İrəvan quberniyasına daxil olan Ordubad qəzası böyük olmayan 5 mahala bölünmüşdü:

- a) Ordubad;
- b) Əylis;
- c) Dastın (Dəstə); ç) Çenanob (Çalanapek);
- d) Bəllöv [12, 12].

Aleksandropol qəzasının Bəmbək (Pəmbək) hissəsi iki mahala –

- a) Bəmbək;
- b) Lori mahallarına bölünmüşdü. Mehri hissəsi 2 mahaldan ibarət idi:
 - a) Mehri;
 - b) Qafan [12, 12].

Novo-Bayazid qəzasında aşağıdakı mahallar var idi:

- a) Dərəçiçək;
- b) Qırxbulaq;
- c) Göycə;
- ç) Mazran [12, 12].

İrəvan quberniyasına daxil olan qəzaların sahəsi 1847-ci il məlumatlarına görə aşağıdakı kimi idi. Aleksandropol qəzası: Şurayəl hissəsi, 1760 kv.verst, Pəmbək hissəsi, 2360 kv.verst (cəmi: 4120 kv.verst), Novo-Bayazid

qəzası, 5300 kv.verst, İrəvan qəzası, 9460 kv. verst (Zəngibasar hissəsi, 1060 kv.verst, Şərur, 1530 kv.verst, Sürməli, 3270 kv.verst, Sərdar-Abad, 3600 kv.verst, cəmi: 9460 kv.verst), Naxçıvan qəzası 4680 kv.verst (Naxçıvan 2530 kv.verst, Dərələyəz 2150 kv.verst), Ordubad qəzası 2890 kv.verst (Ordubad 1040 kv.verst, Mehri 1850 kv.verst). Bütövlükdə isə 1847-ci il məlumatlarında bölgənin ərazisi 26.450 kv.verst idi [12, 14].

İrəvan quberniyası yaradıldıqdan təxminən 17 il sonra onun əvvəlki inzibati vahidləri, qəzalarında dəyişikliklər həyata keçirildi. Bu dəyişiklik 1862-ci ildə yeni təyin olunmuş canişin Mixail Nikolayeviçin təqdimatı ilə çar II Aleksandrın 1867-ci il dekabrın 9-da Qafqaz və Zaqafqaziya diyarının idarəsinin dəyişdirilməsi haqqında fərmanında əksini tapdı [26, c. 42, 382-383]. Bu fərmana görə Ordubad qəzası ləğv edilərək, Naxçıvan qəzası ilə birləşdirildi. Onun yerinə Eçmiədzin (Üçkilsə) qəzası təşkil edildi. Muğru (Mehri) sahəsi isə yeni yaradılmış Yelizavetpol quberniyasına birləşdirildi. İrəvan quberniyası yenə də beş qəzadan (İrəvan, Aleksandropol, Novo-Bayazid, Naxçıvan, Eçmiədzin) ibarət oldu [26, c. 42, 383]. Qafqaz diyarının 1865-ci il statistika cədvəlinə görə, İrəvan quberniyasının qəzaları, sahələri, əhalisi aşağıdakı kimi idi: İrəvan qəzası, sahəsi 2564,6 kv.verst, (1 verst=1,0668 km.), əhalisi 93731 nəfər, Aleksandropol qəzası, sahəsi 3193 kv.verst, əhalisi 80939 nəfər, Naxçıvan qəzası, sahəsi 4982,1 kv.verst, əhalisi 52710 nəfər, Ordubad qəzası 2874, 3 kv.verst, əhalisi 32990 nəfər, Novo-Bayazid qəzası, sahəsi 5440, 7 kv.verst, əhalisi 75433 nəfər, Eçmiədzin qəzası (Qeyd: 1865-ci il statistika cədvəlində Eçmiədzin qəzasının göstərilməsi yer almışdır. Eçmiədzin qəzasının yaradılması isə bir qədər sonraya, II Aleksandrın 1867-ci il 9 dekabr fərmanı ilə yaradılmışdı. Belə olan halda, güman etmək olar ki, məlumatda Eçmiədzin qəzası İrəvan quberniyasının qəzası kimi göstərilməməli idi, yəni qəza 2 il sonra yaradılmışdı. Çox güman ki, məlumat “Qafqaz təqvimi”nin nəşr olunduğu ilə uyğun gəldiyindən topluya daxil edilib. Bu halda isə Ordubad qəzası olmamalı idi. Ordubad qəzası isə 1867-ci ildə ləğv edilərək, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Naxçıvan qəzası ilə birləşdirilmişdi),

sahəsi 6552,7 kv.verst, əhalisi 101916 nəfər [16, 436]. 1865-ci il məlumatına görə, İrəvan quberniyasının ərazisi 25607 kv.verst, əhalisi isə 437719 nəfər idi [16, 436].

II Aleksandrın 1867-ci il 9 dekabr tarixli yeni fərmanı bundan sonra quberniyaların qəzaları arasında sərhədlərin dəyişdirilməsi işini canişinə həvalə etdi [16, 436]. Canişin bu hüquqdan istifadə edərək 1870-ci ilin əvvəllərində qəzaların hüduqlarında dəyişiklik etdi. Sürməli və Eçmiədzin qəzalarının bir hissəsi İrəvan qəzasına birləşdirildi. Şərur sahəsi isə İrəvan qəzasından ayrılaraq Naxçıvan qəzasına birləşdirildi [8, c. 2, 109-110]. Lakin İrəvan quberniyasının qəzalarında, xüsusən Naxçıvan qəzasında ərazinin dəyişdirilməsi bununla başa çatmadı. Dövlət Şurasının təsdiq edilmiş rəyinə əsasən 1874-cü ildə Şərur-Dərələyəz və Sürməli qəzaları yaradıldı. Şərur - Dərələyəz qəzası Naxçıvanın iki sahəsi – Şərur və Dərələyəz əsasında təşkil edildi [8, c. 2, 110]. Beləliklə, 1874-cü ildə İrəvan quberniyasında qəzaların sayı yeddiyə çatdırıldı.

İrəvan quberniyası üzrə bu bölgü quberniya inzibati vahidi ləğv edilib bölgədə erməni dövləti yaradılana kimi qaldı. İrəvan quberniyasının 1908-ci ilə aid “yaddaş kitabçası”ndan məlum olur ki, quberniya inzibati bölgüsü aşağıdakı kimi idi. İrəvan qəzası, qəza öz növbəsində 4 polis sahəsinə bölünmüşdü: **birinci polis sahəsinin** ərazisi 782 kv.verst, 3 kənd cəmiyyəti, 61 kənd, 4153 ev, **ikinci polis sahəsi** ərazisi 285 kv.verst, 3 kənd cəmiyyəti, 43 kənd, 4184 ev, **üçüncü polis sahəsi** 323 kv.verst, 4 kənd cəmiyyəti, 50 kənd, 5027 ev, **dördüncü polis sahəsinin** ərazisi 1349 kv.verst, 6 kənd cəmiyyəti, 63 kənd, 4481 ev var idi. Qəzanın baş şəhəri İrəvan idi. Sahəsi 90 kv.verst idi. İrəvan qəzasının ümumi ərazisi 2829 kv.verst, 16 kənd cəmiyyəti, 217 kənd, 17845 ev var idi [19, b. 2, 2].

Aleksandropol qəzasında da 4 polis sahəsi var idi. Birinci polis sahəsinin ərazisi 1200 kv.verst, 7 kənd cəmiyyəti, 37 kənd, 4974 ev, ikinci polis sahəsinin ərazisi 783 kv.verst, 5 kənd cəmiyyəti, 45 kənd, 4481 ev, üçüncü polis sahəsinin ərazisi 1047 kv.verst, 5 kənd cəmiyyəti, 45 kənd, 3876 ev, dördüncü polis sahəsinin ərazisi 1000 kv.verst, 5 kənd cəmiyyəti, 38 kənd, 5133 ev var idi. Qəzanın

baş şəhəri Aleksandropol idi. Onun sahəsi 90 kv.verst idi. Aleksandropol qəzasının ümumi sahəsi 4120 kv.verst idi ki, burada da 22 kənd cəmiyyəti, 165 kənd, 18464 ev var idi [19, b. 2, 2].

Naxçıvan qəzası da 4 polis sahəsinə bölünmüşdü. Qəzanın əsas şəhərləri Naxçıvan (sahəsi 87 kv.verst) və Ordubad (sahəsi 45 kv.verst) idi. Birinci polis sahəsinin ərazisi 930 kv.verst, 3 kənd cəmiyyəti, 31 kənd, 3277 ev, ikinci polis sahəsinin ərazisi 782 kv.verst, 4 kənd cəmiyyəti, 47 kənd, 3338 ev, üçüncü polis sahəsinin ərazisi 742 kv.verst, 3 kənd cəmiyyəti, 37 kənd, 3217 ev, dördüncü polis sahəsinin ərazisi 1450 kv.verst idi ki, burada da 4 kənd cəmiyyəti, 52 kənd, 3381 ev var idi [19, b. 2, 2].

Şərur - Dərələyəz qəzasının 2 polis sahəsi var idi. Birinci polis sahəsinin ərazisi 864 kv.verst, 6 kənd cəmiyyəti, 62 kənd, 5060 ev, ikinci polis sahəsinin ərazisi 2200 kv.verst idi ki, burada da 5 kənd cəmiyyəti, 101 kənd, 3583 ev var idi [19, b. 2, 3].

Quberniyanın Novo-Bayazid qəzasında da 4 polis sahəsi var idi. Birinci polis sahəsinin ərazisi 967 kv.verst, 6 kənd cəmiyyəti, 41 kənd, 4529 ev, ikinci polis sahəsi 969 kv.verst, 3 kənd cəmiyyəti, 21 kənd, 3404 ev, üçüncü polis sahəsi 859 kv.verst, 3 kənd cəmiyyəti, 24 kənd, 3891 ev, dördüncü polis sahəsinin ərazisi 2330 kv.verst idi ki, burada da 4 kənd cəmiyyəti, 49 kənd, 5395 ev var idi. Qəzanın baş şəhəri Novo-Bayazid idi. Novo-Bayazid qəzasının ümumi sahəsi 5145 kv.verst idi ki, burada da ümumilikdə 16 kənd cəmiyyəti, 135 kənd, 17219 ev var idi [19, b. 2, 3].

Sürməli qəzası 3 polis sahəsinə bölünmüşdü. Birinci polis sahəsinin ərazisi 649 kv.verst, 4 kənd cəmiyyəti, 61 kənd, 6044 ev, ikinci polis sahəsinin ərazisi 1216 kv.verst, 3 kənd cəmiyyəti, 59 kənd, 3176 ev, üçüncü polis sahəsinin ərazisi 1327 kv.verst, 6 kənd cəmiyyəti, 107 kənd, 3056 evdən ibarət idi. Bütövlükdə, Sürməli qəzasının ərazisi 3192 kv.verst idi ki, burada da 13 kənd cəmiyyəti, 227 kənd, 12276 ev var idi [19, b. 2, 3].

Eçmiədzin qəzasının 4 polis sahəsi var idi. Birinci polis sahəsinin ərazisi 424 kv.verst, 5 kənd cəmiyyəti, 32 kənd, 4965 ev, ikinci polis sahəsinin ərazisi 1010 kv.verst, 5 kənd cə-

miyyəti, 61 kənd, 6641 ev, üçüncü polis sahəsinin ərazisi 807 kv.verst, 4 kənd cəmiyyəti, 43 kənd, 4554 ev, dördüncü polis sahəsinin ərazisi 1027 kv.verst, 4 kənd cəmiyyəti, 81 kənd və 3827 evdən ibarət idi. Eçmiədzin qəzasının ümumi ərazisi 3268 kv.verst idi ki, burada da 18 kənd cəmiyyəti, 217 kənd, 19987 ev var idi [19, b. 2, 3].

Beləliklə, 1908-ci il İrəvan quberniyasının “yaddaş kitabçası”nın məlumatına görə, İrəvan quberniyasının ərazisi 25654 kv.verst, 110 kənd cəmiyyəti, 1291 kənd, 107647 evdən ibarət idi [19, b. 2, 3].

İrəvan quberniyasının 1914-cü il “yaddaş kitabçası”na görə, quberniyanın qəzalarının polis sahələrindən yalnız birində, Novo-Bayazid qəzasında yeni polis sahəsi yaradılmışdı. Bu, Göyçə Gölü polis sahəsi idi [20, b. 2, 3]. Quberniyanın digər qəzalarının polis sahələrində dəyişiklik yox idi. Bununla belə, İrəvan quberniyasının 1908-ci il “yaddaş kitabçası”nın məlumatlarını 1914-ci il “yaddaş kitabçası”nın məlumatları ilə tutuşdurduqda, İrəvan quberniyasının ümumi ərazisində 1914-cü ildə azalma olduğu diqqəti cəlb edir. Belə ki, 1908-ci il məlumatlarında İrəvan quberniyasının ümumi ərazisi 25654 kv.verst göstərilirdi halda, “yaddaş kitabçası”nın 1914-cü il məlumatlarında bu göstərici 24408,23 kv.verst idi. Bu göstərici kənd cəmiyyətləri və kəndlərin sayında fərqli idi. 1908-ci il məlumatlarında 110 kənd cəmiyyəti, 1914-cü il məlumatlarında 111 kənd cəmiyyəti, 1908-ci il məlumatlarında 1291 kənd olduğu halda, bu rəqəm 1914-cü il məlumatlarında 1287 idi. Evlərin ümumi sayında dəyişiklik yox idi [20, b. 2, 3].

Məlumatlardan göründüyü kimi, Qərbi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən İrəvan quberniyasının əraziləri tarixi Azərbaycan torpaqları idi, XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda Rusiya işğalları başlayana kimi bölgənin coğrafi mövqeyi, inzibati-ərazi strukturunda ciddi dəyişikliklər olmamışdı. Bununla belə, Şimali Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalından sonra keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində 1849-cu il iyunun 9-da İrəvan quberniyası yaradıldı. Şimali Azərbaycanda başlayan Rusiya işğal rejimi təkcə Azərbaycanın inzibati-ərazi quruluşunu dəyişdirmədi, eyni zamanda bölgənin etnik

mənzərəsini də dəyişdirdi. 1828-ci ildən başlayaraq ermənilərin bölgəyə kütləvi köçürülmələri nəticəsində Azərbaycan türklərinin say üstünlüyü tədricən gəlmələrin xeyrinə zorla dəyişdirildi, 1918-ci ildə isə İrəvan quberniyasının ərazilərində ermənistan adlı dövlət yaradıldı.

ƏDƏBİYYAT

1. *Azərbaycan tarixi*. 7 cildə, II cild, Bakı: Elm, 1998, 596 s.
2. **Bayramov İ.** *Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri*. B., 2002.
3. **Bayramov Z., Cəfərli N.** *Çuxursəd bəylərbəyliyi*. Elm və Həyat. 1990, № 6.
4. **Bayramlı Z., Əzizli B.** *Azərbaycan Övliya Çələbinin 1654-cü il Səyahətnaməsinə*. Bakı: Azərbaycan nəşr. 2000, 160 s.
5. **Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə.** *Ermənistanında Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti*. Bakı: Oğuz eli Nəşriyyatı, 1998, 452 s.
6. **Ələkbərli Ə.** *Qərbi Azərbaycan abidələri*. Bakı: Nurlan, 2007, 272 s.
7. *Kitabi-Dədə Qorqud*. Bakı: Yazıçı-1988, 265 s.
8. *Naxçıvan tarixi*. 3 cildə, II cild (XVIII əsrin 40-cı illərindən XX əsrin 30-cu illərinin sonunadək). Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 528 s.
9. **PiriyeV V.** *Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə*. Bakı: Nurlan, 2003, 458 s.
10. **Бурнашев С.Д.** *Описание областей Азербийджанских в Персии и их политического состояния*. Курск. 1793, 28s.
11. **Берже А.** *Император Николай на Кавказе в 1837 г.* Русская старина. 1884, №8.
12. *Военно – статистическое обозрение Российской империи*. 1837-1854. Том 16. Кавказский край. Эриванская губерния. СПб. 1853, 306 s.
13. **Дубровин Н.Ф.** *История войны и владычества русских на Кавказе*. Т. 1. СПб, 1871.
14. **Зелинский С.** *Город Эривань. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*. Выпуск 1-й. Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказа. 1881. Отд. 1., с. 1-54.
15. *Кавказский Календарь на 1855 год*. Тифлис: Типография Канцелярия Наместника Кавказа, 1854.
16. *Кавказский Календарь на 1868 год*. Тифлис: Типография Канцелярия Наместника Кавказа, 1867.
17. *Обозрение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях*. I-IV, СПб., 1836., Ч.2.
18. *Обозрение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях*. I-IV, СПб., 1836., Ч.4.
19. *Памятная книжка Эриванская Губерния на 1908 г.* Под. Ред. В.Е.Васильева. Эривань: Типография Губернского Правления 1908.
20. *Памятная книжка Эриванская Губерния на 1914 г.* Под. Ред. К.А.Волчаннина. Эривань: Типография Губернского Правления, 1914 г.
21. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года*. LXXI. Эриванская Губерния. Под. Ред. Н.А. Тройницкого. СПб, 1905.
22. *Полное собрание законов Российской империи*. Соб. 2-е. Т. 3. 1828. СПб, 1830.
23. *Полное собрание законов Российской империи*. Соб. 2-е. Т. 15. Отд. 2-е 1840. СПб. 1841.
24. *Полное собрание законов Российской империи*. Соб. 2-е. Т. 21. Отд. 2-е. 1846. СПб, 1847.
25. *Полное собрание законов Российской империи*. Т. 24 : 1849 : [В 2-х отд-ниях]. - 1850. Отд-ние 1, СПб. 1850.
26. *Указ о преобразование управления Кавказского Закавказского края. Полное собрание законов Российской империи*. Т. 42. СПб. 1871.
27. **Шопен И.И.** *Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи*. В Типографии Императорской Академии Наук . СПб., 1852, 1232 s.

СОЗДАНИЕ ИРЕВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ

д.ф.и.н, доц. З.С. Амрахов

Азербайджанская Государственная Академия Физической Культуры и Спорта
Кафедра Социальных наук
ziyad.amrahov@sport.edu.az

Аннотация. В статье исследуется история Иреванской губернии, которая была административной единицей провинции в составе царской России с 1849 по 1917 год и охватывала земли Западного Азербайджана. Исследования показывают, что территории, на которых располагалась Иреванская губерния, были частью исторических земель Азербайджана, а царская Россия учредила Иреванскую губернию 9 июня 1849 года на территории бывшего Иреванского и Нахчыванского ханств после оккупации северных земель Азербайджана. Российская оккупация северного Азербайджана изменила не только административно-тер-

риториальное устройство Азербайджана, но и этнические взгляды в регионе. В результате массового переселения армян в регион с 1828 г. численное преимущество азербайджанских турок было постепенно насильственно изменено в пользу пришельцев, и в 1918 г. на территории Западного Азербайджана было создано государство под названием Армения. Все это исследуется в статье об истоках царской России и раскрывает историческую правду.

Ключевые слова: *Иреван, провинция, Царская Россия, переселение, Азербайджан, Нахчыван, история.*

CREATING OF IREVAN GOVERNORATE

PhD, ass. prof. Z.C. Amrahov

Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sports
Department of Social sciences
ziyad.amrahov@sport.edu.az

Annotation. The article examines the history of the Irevan province, which was the administrative unit of the province within Tsarist Russia from 1849 to 1917 and covered the lands of Western Azerbaijan. Research shows that the territories where the Irevan province was located were part of the historical lands of Azerbaijan, and Tsarist Russia established the Irevan province on June 9, 1849 on the territory of the former Irevan and Nakhchivan khanates after occupying the northern lands of Azerbaijan. The Russian occupation of northern Azerbaijan not only changed the administrative-territorial structure of Azerbaijan,

but also the ethnic views of the region. As a result of the mass resettlement of Armenians to the region from 1828, the numerical advantage of the Azerbaijani Turks was gradually forcibly changed in favor of the newcomers, and in 1918 a state called Armenia was established in the territories of Western Azerbaijan. All of these is researched in the article on the sources of the period of Tsarist Russia and reveals the historical truth..

Keywords: *Irevan, province, Tsarist Russia, resettlement, Azerbaijan, Nakhchivan, history.*